

3. A „nagy háború”

LÁSZLÓ LÓRÁNT*

ADATOK AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET ELSŐ VILÁGHÁBORÚS TÖRTÉNETÉHEZ

Kulcsszavak: *prédikációs irodalom, nacionalizmus, frontszolgálat, oktatásügy, harangok, menekülés és visszatérés, reformáció, európai református egyházak*

Tanulmányomban az Erdélyi Református Egyházkerület első világháborús történetének néhány aspektusát szeretném ismertetni levéltári források és a korabeli egyházi sajtó alapján.¹ Jelezném, hogy a kérdéseket elsősorban történeti oldalról vizsgáltam. Az adott korszakra elenyésző az általam is kutattott témához kapcsolódó szaktanulmány, eddig gyakorlatilag csak a beolvasztani vitt harangokról született írás, annak ellenére, hogy jelentős forrásanyag áll rendelkezésre minden tekintetben.

1867-tel, a történeti Magyarország újjászületésével kezdődőleg a reformátusság és más elfogadott protestáns vallások előtt megnyílt az intézményi fejlődés lehetősége, a törvény valásszabadságot biztosított a történelmi múltú egyházaknak. A magyar állam partnert látott a reformátusokban a katolikusokkal szemben, azonban a gyanakvó, belső autonómiáját féltő klérus igen nehezen nyitott az együttműködés felé. Az évszázados szünet után nagy lépés volt az 1881-ben megnyílt debreceni alkotmányozó zsinat, ahol új és egységes törvényi alapokra helyezték a magyarországi református egyházkerületeket. Az erdélyi református egyházkerület specifikumait megőrizve csatlakozott a magyarországi református egyházhoz,² és egy évvel később, az újraníló zsinaton, állami nyomásra, a felekezeti oktatás helyzete is rendeződött. A fejlődő ország a korábbiakhoz képest hathatós támogatást tudott nyújtani az egyházi iskolák és más intézmények fejlődéséhez, átvette az egyházi alkalmazottak anyagi támogatásának egy részét, és még számos pozitívumot lehetne felsorolni, azzal a megjegyzéssel termé-

* LÁSZLÓ LÓRÁNT (1977), könyvtáros, történész, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Karának doktorandusza, a marosvásárhelyi Teleki Téka munkatársa.
E-mail: laszlo.lorant@gmail.com.

- 1 A kutatás az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltárában (a továbbiakban EREL) található Igazgató Tanácsi Jegyzőkönyvek és a Püspöki Íratok fond, valamint az erdélyi református egyházi sajtó *Református Szemle* (a továbbiakban RSz) című hetente megjelenő lap anyagainak a feldolgozására épül. A kutatást a Teleki Téka Alapítvány támogatta.
- 2 BARÁTH Béla Levente: „...e jó szándék nem volt haszontalan, a fáradtság nem volt eredménytelen”. *Az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinat és egyházpolitikai jelentősége*. Mediárium III(2009). 1–2. (tavasz–nyár) sz. 12–13.

szetesen, hogy ebben a korszakban is a katolikus egyház messzemenő előnyöket élvezett. Mindezekért cserébe a kálvinizmus hűséges pártolója lett a mindenkori hatalomnak, a háború előestéjén a katolikus király miniszterelnöke, Tisza István például református volt.

A legfontosabb kérdés, ami a háborút megelőző két és fél évtizedben az erdélyi reformátusságot érintette a belmisszió és a felekezeti oktatás ügye volt. A nemesi kiváltságait védő és ezt a faluközösséggel szemben érvényesítő papság a 19. században eltávolodott a gyülekezet-től.³ Számos olyan esetről tudunk, amikor a vasárnapi istentiszteleteket nem lehetett megtartani, mert a hívek nem jártak templomba. Ez volt a helyzet az első világháború előestéjén is, annak ellenére, hogy ekkor már jó ideje elsődleges fontosságú volt a misszió ügye. Mindennek a következménye a szektásodás lett, hódított a baptista és az adventista vallás. Ravasz László, kolozsvári teológiai tanár és későbbi dunamelléki püspök találóan jegyezte meg 1918-ban a korábbi püspökökről, hogy Nagy Péter az anyagiakat igyekezett biztosítani, Szász Domokos „*az egyház politikai, nemzetformáló hatalmának érvényesítése érdekében végzett titáni munkát*”, Bartók György „*az egyház ethikai megszervezésében őrlődött fel*”, és végül az 1908–1918 közötti püspök, Kenessey Béla volt az, aki a lelkekért küzdött.⁴

Az első világháború előtt az oktatásügy helyzete felemás képet mutatott. A nagy hagyományú református kollégiumok az erdélyi oktatásügynek alappillérei voltak, azonban anyagi források hiányában a református elemi iskolákat, bérleti szerződések alapján, számos helyen állami kezelésbe engedték át.⁵

Mindent egybevetve és a negatívumok ellenére, a tárgyalt időszakban egy fejlődő magyarországi református közösségről beszélhetünk, amely optimistán tekintett a jövőbe, és támasza volt a dualista politikai rendszernek. Ilyen körülmények között érkezett el az 1914. esztendő. A kerület igazgatótanácsi jegyzőkönyvei szerint a korabeli pénzügyi intézetek kölcsöneiből és a bőkezű patrónusok segítségével sorra szentelték fel a templomokat, restauráltak, bővítettek, rendezték az egyházmegyék és az egyházközösségek ügyes-bajos dolgait. A képzett, széles látókörű tanári és a mai napig páratlan tehetségű lelkészi kar a fényes jövő zálogának tűnt. Az egyházkerület hivatalos lapja, a hetente megjelenő *Református Szemle*, jó tükrö a kor mentálisának, amely egyszerre volt nemzeti és liberális.

AZ EGYHÁZKERÜLET VEZETÉSE, SZERVEZETI FELÉPÍTÉSE ÉS KAPCSOLATA A HATALOMMAL

Az Erdélyi Református Egyházkerület élén hagyományosan a püspök és egy vagy több – az általunk tárgyalt korszakban végig őt – világi főgondnok állt,⁶ akiket a Habsburg-kor kez-

3 BÍRÓ Sándor–BUCSAY Mihály–TÓTH Endre–VARGA Zoltán: *A magyar református egyház története*. Kossuth, Bp., 1949. 353–354.

4 RAVASZ László: *Kenessey Béla*. RSz XI(1918). 2. sz. (jan. 15.) 26.

5 Ennek később katasztrofális következménye lett, mert a háború után a berendezkedő román hatalom, minden kártérítés nélkül, magáénak tekintette ezeket az ingatlanokat.

6 *Az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvárt 1915. évi március hó 17. napján tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*. Kvár, 1915. Főgondnokok: Br. Kemény Kálmán, Zeyk Dániel, Gr. Bánffy György, Lészay Ferenc, Br. Kemény Árpád.

detétől a politikai befolyással is bíró erdélyi arisztokrácia és a nagypolgárság sorából választottak. Általában komoly szakmai (pl. jogászi) tudással és szervezőkészséggel rendelkező egyéneket is igyekeztek bevonni a testületbe. A döntéseket az igazgatótanács hozta, amely ugyancsak világi és egyházi személyekből állt. Ez a rendszer képződött le az egyházmegyék, egyházközségek és tanintézetek szintjén is. A háború alatt az egyházkerületnek két püspöke volt. Dr. Kenessey Béla 1908-tól volt szuperintendens, ő a lelki megújulást és megtérést hirdető vonal képviselője volt. Az egyházkerület vezetésének fáradalmi és a háború terhe felémésztették energiáit, de kompenzációként, élete legnehezebb periódusában, segítőtársul állt dr. Boér Elek főgondok, kinek tevékenysége egy egész korszakra meghatározóvá vált. A hatvanévesen elhunyt Kenesseyt 1918 januárjától az egyházkerületi főjegyző,⁷ Nagy Károly⁸ követte a püspöki székben, aki 1927-ben bekövetkezett haláláig az erdélyi magyar reformátusság egyik legnehezebb időszakának lett a püspöke. Ekkor az egyházkerület 18 esperességből, egy – a teljes Román Királyság területét magában foglaló – missziós egyházmegyéből és 539 anyaegyházközségből állt, illetve nyolc, középfokú oktatást biztosító kollégium állt rendelkezésre.⁹

Az egyházkerület gyakorlatilag mindig teljes lojalitást tanúsított az államhatalom irányába, legyen szó az 1914-es év királyságáról vagy az 1918-as év végének köztársaságáról. A vallásügyi minisztérium rendelkezéseit a papság bevonásával hirdették ki és hajtották végre, illetve a lelkészek számos esetben – például a terménybegyűjtések alkalmával – állami bizottságok tagjaként tevékenykedtek. Az egyház jelentős szerepet vállalt a meghirdetett hadikölcsönök begyűjtésénél is.¹⁰

A MAGYARORSZÁGI PROTESTANTIZMUS NÉMET MEGÍTÉLÉSE

1914-ben a *Chronik der Christlichen Welt* 50. száma *Magyarországról* címmel hosszú cikket közölt,¹¹ melyben a magyarországi katolikus egyházat és a protestáns felekezeteket állította párhuzamba. Részletes statisztikákkal igazolta, hogy míg Európa nagy katolikus országaiban a katolicizmus folyamatosan gyengült, addig Magyarországon ez pont fordítva történt. Habár 1850–1910 között a lakosság arányában csökkent a reformátusok száma, abszolút értékben az említett periódusban egy 900 000-es lélekszám-növekedés figyelhető meg, úgy, hogy a más egyházakból betértek száma igen csekély volt. A cikk kapcsán megállapítható, hogy a teljes

7 A főjegyzői állást betöltő személy általában püspökjelölt is volt, azaz a püspök lemondása vagy halála esetén őt választották püspöknek.

8 Nagy Károly és környezetének teljesítménye kiemelkedő, ugyanis a háború után kifosztott és megalázott egyházat az 1920-as évek közepére újból szilárd alapokra helyezte.

9 *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Névtára az 1905-ik évre*. XXXXVII(1905). 119, 121.

10 Az igazgatótanácsi beszámolók alapján az első kettő jelentős eredményeket hozott. A későbbi eredménytelenség elsősorban a lakosság szkepticizmusából és elszegényedéséből fakadt. Lásd még *A magyar hadikölcsön*. RSz VII(1914). 46. sz. (nov. 13.) 745–747. Az írás a hadikölcsön-program meghirdetését tartalmazza.

11 Kovács Benedek: *Magyarországról*. RSz VIII(1915). 5. sz. (jan. 5.), 6. sz. (febr. 5.), 7. sz. (febr. 12.). A cikk eredeti forrása a *Chronik der Christlichen Welt* 1914-ik év 50. számában jelent meg.

magyar közösség viszonylatában a hatalmas birtokállomány felett rendelkező és tetemes állami szubvenciókat élvező katolikusok javára billent el az áttértek aránya.

Erdélyre vonatkozó hasonló kutatásokat nem ismerünk, de elmondható, hogy itt is a katolikusok intézményei és gazdasági vállalkozásai virágoztak, társadalmi tevékenységük egyaránt jelentős volt, és sokkal jobb eszközökkel bírtak a lélekalhálzatban, mint a protestáns felekezetek. Ezzel szemben az evangélikusoknak és a reformátusoknak csekély lehetőségeik voltak, bár egyes vállalkozásaikat – mint például a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság – közösen szervezték. Az okok részben a két egyház szervezetlenségében is keresendők, az 1881-es református és a 1893–94-es evangélikus zsinatok is igazából egy hosszabb – egy év-tizedes – törvénykezést előkészítő folyamat első pillanatai lehettek csak. És bár sokat beszéltek és írtak róla, ekkor még messze nem érkezett el a korban sokak által kívánt protestáns unió megvalósításának pillanata, hiszen Erdélyben a két egyház között még nemzetiségi ellentét is húzódott.¹² A református egyház gyenge anyagi pozícióit leginkább az a korábban már említett körülmény is jelezte, hogy oktatási intézményeinek egy részét kénytelen volt az államnak teljesen átengedni. Tökéjét a legritkább esetben fektette vállalkozásokba, a biztos kamat reményében inkább bankban tartotta azt.¹³ Ha Erdély szintjén a protestáns-katolikus vetélkedés árnyaltabb is volt, mint Magyarország többi részén, a felvázolt folyamatok erre az országrészre is érvényesek voltak.

A HÁBORÚ KITÖRÉSE

Ferenc Ferdinánd és felesége június 28-i szarajevói meggyilkolása annak ellenére mély felháborodást váltott ki az erdélyi közvéleményben, hogy a trónörökös nem szimpatizált a magyarokkal. A korabeli, akkor még cenzúramentes, sajtót elemezve azonban azt látjuk, hogy a közvélemény nem a háborúskodásban látta a megoldást, legfeljebb csak egy rövid, Szerbia elleni háborúval számolt. A fennmaradt írások alapján ugyanezt gondolta az egyházi vezetés is. Dr. Kenessey Béla püspök a július 3-i *Református Szemlé*ben tette közzé gyászkeretes részvétét,¹⁴ és körlevélben utasította az egyházközségek lelkészeit, hogy az egyházi intézményeket gyászlobogózzák fel, majd a temetés órájában, akárcsak minden más felekezet- és intézményszerte a birodalomban, húzzák meg a harangokat. A fentieket igazolja, hogy az elkövetkező egy hónap az új iskolai év szervezése körül zajlott, és csak július 31-én került napirendre a háború kérdése. A *Református Szemle* az aktuális lapszám¹⁵ tizenegyedik oldalán rövid, csalódott hangú cikkben értesítette a református közönséget Ausztria–Magyarország és Szerbia egymással szembeni hadban állásáról, és felszólították a híveket hazafíui kötelességeik teljesítésére.

12 EREL, Igazgató Tanács (a továbbiakban Ig.Tan.), *Protestáns Unió*, I.63/1917.

13 KOVÁCS: *i. m.* 7. sz. 102.

14 KENESSEY Béla: *A korona és a nemzet gyásza*. RSz VII(1914). 27. sz. (júl. 3.) 417–418.

15 *A háború*. RSz VII(1914). 31. sz. (júl. 31.) 507 (a továbbiakban *A háború*).

PRÉDIKÁCIÓK, HÁBORÚS TÉMÁJÚ EGYHÁZI IRODALOM, CIKKEK

Az erdélyi református egyház, akárcsak a világ minden keresztény egyháza, 1914 júliusában súlyos kihívás elé került. Magyarázni és méltatni kellett egy, már első pillanataiban világméretűvé fokozódott konfliktust, amelyet kezdetben szinte az egész magyar társadalom üdvözölt és támogatott. Új, a háborút igazolni akaró irodalmi műfaj jelent meg, ti. a háborús prédikációk és tanítások, melyek tömege került papírra. Ezek témája az évek során mindig az aktuális helyzethez igazodott. Öt év református sajtóanyagát átnézve igen szemléletesen bontakozik ki a háború képe. Meglepő, de úgy gondoljuk, hogy a korszak hangulatát tekintve mégsem kirívó, hogy 1914-ben Erdélyben pontosan azok az, esetenként fiatal, teológusok voltak a leglelkesebbek, akik egyben a református egyház megújulásának, a hitélet felpezsdítésének voltak a zászlóvivői, és akik a háború után szinte mind fontos pozíciókba kerültek. Elég Makkai Sándor, Révész László, Révész István, Bartók György és Kecskeméthy István nevét említeni. Írásaik bemutatása és elemzése megkerülhetetlen, hisz ezekkel példát mutattak az egész egyházkerületnek.

Makkai Sándor, a későbbi püspök nyitotta meg a sort a *Ne rémüljetekek meg a tűztől!* című írásával,¹⁶ amely klasszikus példa lesz más szerzők további munkáihoz. Alap gondolata Péter I. levelének 4. 12–13. verseire épít: „*Szeretteim, ne rémüljetekek meg a tűztől, mely közöttetek támad.*” Akárcsak az egész magyar sajtó és ennek nyomán a közvélemény, ő is a szerbeket és szövetségeseiket tette felelőssé a háborúért. Számos protestáns európai teológushoz hasonlóan – vélhetően még mielőtt írásaikat olvashatta volna – a háborút Isten akarataként értelmezte, aki próbára tette népeit, hogy azok ezáltal lelküket feléje fordítsák. Ezt a gondolatot vitte tovább egy másik beszédében is,¹⁷ ahol Illés történetére alapozott. Mint kifejtette, a gyűlölet szeretetté válik, mert a háború tüze megtisztítja a lelkeket, Istenhez vezet a népet. Ugyanezt írta le Bartók György teológiai tanár is: a háború szellemi és lelki újjászületéshez vezet. És valóban úgy tűnt, a történelem őket igazolja. Az egyházi sajtó, a folyton ismételtgetett nemzeti, nacionalista kliséket az Istenhez való megtérés motívumával megtoldva és ezeket gazdagon használva, euforikusan számolt be arról, hogy a templomok megteltek, a lelkeszi teendők megsokasodtak, a bevonuló katonáknak szükség esetén napi rendszerességgel úrvacsorát osztottak. Vallásos irományokkal látták el a frontra távozókat, és gyűjtöttek az itthon maradt szegény sorsú családoknak. Szószéken és tábori istentiszteleten nyíltan kimondták, hogy a családját vagy hazáját védő katona még akkor sem vétkezik, ha gyilkolnia kell. Gyakorlatilag teljesen szembementek a lelki megújulást hirdető tanokkal,¹⁸ de megtalálták a módját, hogy a háborút mégis ezek keretében magyarázzák. 1914 őszén a református teológián egy öt előadásból álló sorozat indult, ahol a háborút a Biblia tükrében értelmezték professzoraik a fiatal

16 Makkai Sándor: *Ne rémüljetekek meg a tűztől!* RSz VII(1914). 33. sz. (aug. 14.) 529–532.

17 Uő: *Illés látomása.* RSz VII(1914). 52. sz. (dec. 25.) 843–947.

18 Az Erdélyi Református Egyházkerület irányadó teológusait több alkalommal is pietizmussal („*anglius pestis*”) vádolták, elsősorban a debreceniek. Az erdélyiek ezt tagadták, és a kálvini gyökerekhez való visszatérést nevezték meg a belmissziós tevékenység fő feladatánaként. Lásd még Révész Imre: „*Pietizmus*”, *szektáskodás és a Debreceni Protestáns Lap.* RSz VIII(1915). 47. sz. (nov. 13.) 716–718.

hallgatóknak. Beszédében Dr. Kecskeméthy István¹⁹ az ószövetségi próféták példáját hozta fel, akik számos háború elindítói voltak, jelenlétük pedig egy-egy csatában erőt adott, és a győzelem kulcsa volt. A háború szörnyűségeit Dávid király fiatal kori kegyetlenkedéseivel állította párhuzamba, és ennek kapcsán tette fel a minden generációt izgató kérdést, hogy lehet-e az Ószövetség a kereszténység könyve? „*Vannak javak, amelyeket csak ilyen rettenetes áron lehet megszerezni*” – mondta ki, hisz hitet nyerünk. A béke ugyan gazdagságot teremt, de elhalványulnak a nemzeti és vallási igazságok. Háborúval sújt Isten, mert szeret, és a háború fájdalmaiból megújulva kell kikerülni.²⁰ Dr. Gidófalvi István, a Teológiai Intézet főgondnoka ennél is tovább ment, amikor decemberben, méltatva az őt előadást, azt mondta ezekről: „*eszményi magaslatookról világították meg a háborút*”, és hangsúlyozta, hogy a történelem is a modern prófétákat igazolta, hisz a magyar hadsereg helytállt, a nemzetiségek hűségesek voltak, és a hadikölcsön sikere megmutatta, hogy külföld nélkül is erős volt az ország. Nem kellett az idegen tőke a magyar gazdaság felvirágoztatásához.²¹

Nyilvánvalóan, az erdélyi református irodalom által propagált gondolatok teljes mértékben beleillettek a korszak nacionalista és nemegyszer xenofób hangvételű háborús európai irodalmába, és a háború után kialakult, az erdélyi magyarság szempontjából kedvezőtlen helyzet miatt, a mai napig benne maradtak az egyházi diskurzusban. Ezen írásoknak több közös jellemzője volt, eltérést csak Isten szerepének megítélésében mutattak. A prédikációs irodalom elsősorban a német példákhoz kapcsolható, belőlük merítettek.

A teológusok között Ravasz László, a későbbi dunamelléki püspök mondta ki elsőként nagyhatású írásában,²² hogy egy korszak lezáródott, új eszmékért él és küzd a világ. Ezzel igazából a világi sajtóban is állandóan emlegetett új korszak motívumát emelte be a prédikációs irodalomba. Mint mondta, a felgyorsult világ emberének lelkében béke idején is háború van. Itt azonban – akárcsak említett kortársai – visszakapcsolt az előző vonalhoz, és kijelentette, hogy értékek csak a tűzből születnek, és, hogy az új korszakban annyi lesz az öröm, mint amennyi szenvedést a jelenben elbír az ember. Ugyanerről beszélt Nagy Károly is,²³ aki 1918 januárjától követte Kenessey Bélát a püspöki székben. Érvelése szerint a háború a 19. század számadása volt, a világtörténelmi folyamatok mindíg a vallásos élet reneszánszát hozták, és minél jobban ingott a talaj egy nép alatt, az annál vallásosabbá vált.

Pragmatikusabb álláspontot egyedül Dr. Kenessey Béla püspök képviselt. A fent említettekhez képest számos konzervatív elemet tartalmazó, a *Háború és vallás* című, 1914. novemberi előadásában mondta ki a háborús irodalom egészét tekintve is az első között, hogy a háború kirobbanásáért nem Gavrilo Princip szerb diák a felelős, hanem az erkölcsiben megromlott egész európai társadalom. Komolyabb elemzésbe azonban itt most helyszűke miatt nem bocsátkozhatunk. Az említett példák az egyházközségek szószékein csak felerősödtek, esetenként el is torzulnak.

19 KECSKEMÉTHY István: *A háború a profétizmus tükörében*. RSz VII(1914). 48. sz. (nov. 27.) 777–788.

20 A felvázolt lehetőségek ellenére, Kecskeméthy úgy látta, hogy a magyar nemzet az erkölcsi züllés olyan mély fokán van, hogy képtelen a megújulásra.

21 GIDÓFALVI István: *Végszó*. RSz VII(1914). 51. sz. (dec. 18.) 833–834.

22 RAVASZ László: *A háború és az értékek harca*. RSz VII(1914). 47. sz. (nov. 20.) 753–761.

23 NAGY Károly: *Háborús idők*. RSz VII(1914). 34. sz. (aug. 21.) 546–548.

Úgy tűnik, hogy az erdélyi püspökség és a teológia körül csoportosuló teológusok java 1915-re teljesen kiábrándult. Józanító hatással talán az első sebesülteket szállító szerelvények, a soha nem látott szenvedések és a kezdeti katonai sikertelenségek voltak. A háború mint a lelki és nemzeti újjászületés útja kikopott az erdélyi szerzők írásaiból. Az 1915. év *Református Szemle* sorozatából az említett szerzők neve – Nagy Károly főszerkesztő kivételével – hiányzik. Helyettük főként a német háborús irodalomból fordítottak és interpretáltak bőségesen, mely vonalnak Csűrös József lelkész lett a meghatározó alakja. A. C. Röttinger, F. Rittelmeyer, F. Niebergall, G. Traub, C. Jatho és F. Naumann, illetve a *Kriegsflugblätter*ből átvett írásokban már tükröződött a társadalomnak a kereszténység esetleges csődjét feltételező kétkedése és félelmei. Mégis az írók türelemre és kitartásra intettek, a háborút most már – egy kis eltéréssel – a korábbiakhoz képest – a szükséges rossznak állították be, és megmaradt az a sokat állított és tagadott motívum is, miszerint minden Isten akaratára volt. 1916-ban még kevesebb hasonló típusú írás született, bár Csűrös József lelkész és egy-két társa továbbra is szorgalmasan gyártotta az említett műveket. Természetesen háborúval kapcsolatos írásokat bőségesen találunk, de ezek már rendelkezések, helyzetelemzések és tényfeltárások, hisz közben Erdély is hadszíntérré vált. Kenessey Béla püspök *Háborús húsvét* című írásában²⁴ még biztat, hitet táplál, a haza védelmének fontosságát említi, de továbbra is az 1914-ben használt klisék nélkül.

Az év második felében azonban teljesen megváltozott a retorika. Románia szembefordulása a központi hatalmakkal és augusztusi támadása elsősorban Kelet-Erdély magyarok lakta vidékeit érintette, az erdélyi székelységet, melynek a nemzeti politika különleges szerepet szánt Erdély elmagyarosításában. Korábban Magyarország területét igen, a magyar lakta erdélyi területeket viszont nem érintette a háború. A pszichológiai sokk, a sikeres katonai reváns ellenére, a mai napig benne maradt a magyar köztudatban. Kenessey augusztusi és decemberi körleveleiben²⁵ nyíltan kimondta, hogy a háború a civilizáció és az emberi kultúra teljes csődje. Isten akaratáról itt szó sincs, a vizsgált személyek közül a püspök az egyedüli, aki ezt az érvet a korábbiakban sem hozta fel. A közvetlen háborús élmények, a menekülésben ember-társát meglopó, megszaroló ember, a hadibeszállítók csalásai inspirálták Kenessey ekkori beszédeit. Figyelmeztetett, hogy bár mindenki azt hangoztatja, hogy a háború után egy új világ jön, az egyháznak meg kell maradni a régi úton, és még erőteljesebben kell szolgálni Istent és a nemzetet. A háborús jelenben pedig a nagy lelki és anyagi nyomorúság idején vigasztalni kell az ige szavaival, és fel kell ébreszteni a szunnyadó lelket.

1917-re a *Református Szemle*ben megcsappantak a háborús egyházi beszédek és írások. Habár továbbra is fordították a német szerzőket, a négy éve háborúban élő embernek ezek már aligha mondhattak valamit. Mesterkélték voltak és a hivatalos propaganda szövegeit vették át, kitartásra biztattak, és csak a megalkuvás nélküli békekötést támogatták. Igaz, hogy a keleti és az olasz frontok történései fényében 1917-et, egy kis túlzással, a központi hatalmak szempontjából jó évnak is nevezhetnénk.

Az 1918-as év újévi beköszöntője²⁶ azt is megkérdőjelezte, hogy a *boldog újesztendő* kifejezés használata egyáltalán indokolt volt-e, hisz a szerző szerint nyilvánvaló volt a társadalmi

24 KENESSEY Béla: *Háborús húsvét*. RSz IX(1916). 16. sz. (ápr. 21.) 241–244.

25 *Úő: Körlevél*. RSz IX(1916). 45. sz. (dec. 22.) 645–647.

26 *Boldog új esztendőt!* RSz XI(1918). 1. sz. (jan. 1.) 1–2.

szétesés, melyben elszabadult, romlott erkölcsök uralkodtak, a háború nem volt éltető erő, mint ahogy azt 1914-ben az ószövetségi példák alapján magyarították, és sejthető volt, hogy a bajok más természetűek lesznek, mint a háború elején. Itt elsősorban a nemzetiségi és társadalmi feszültségekre gondoltak.

Összefoglalva, az erdélyi magyar háborús egyházi irodalom egy magát uralkodó, többségi nemzetnek *képzelt* magyarság egyházi irodalma volt, mely magyarság azonban nem volt homogén. A központi vezetés sem a korszakot megelőzően, sem a háború idején nem számolt komolyan a nemzetiségek centrifugális érdekeivel. Az 1916-os román támadást követően sem az államhatalom, sem az egyházi vezetés nem vont le a megfelelő következtetéseket. Pedig a levéltári anyagokra csupán rátekintve is látszik, hogy tisztán látták azt, hogy a Romániához való csatlakozás kérdésében a román intellektuelek véleménye is megosztott volt. Ezt sosem mérlegelték, nem használták ki, csak egységes magyar nemzetben gondolkodtak. Ezt az álláspontot képviselte a református egyház is, pedig köze sem volt a valósághoz.

FRONTSZOLGÁLAT

A lelkészek katonai szolgálata kezdetől fogva elsőrendű kérdése volt az egyháznak. A magyar törvénykezés némileg ellentétesen fogalmazott a lelkészek háborús szolgálattételével kapcsolatban. Egyrészt az 1912. évi XXX. tc. 29. paragrafusának 4. pontja kimondta, hogy minden egyházi illetőségű személy frontszolgálatra fogható, másrészt egy korábbi, de még érvényben lévő törvény nem kötelezte a lelkészeket hadi szolgálatra.²⁷

A háború kezdeti lelkesedésében többen önkéntesen jelentkeztek hadi szolgálatra, ámde, a több újságikként is hangoztatott félhivatalos nézőpont szerint, a gyülekezeteket sem lehetett pásztor nélkül hagyni.²⁸ A gyakorlatban senkinek sem tiltották meg az eltávozást, ha az a gyülekezete beleegyezésével történt. Természetesen a legtöbb frontszolgálatra behívott lelkészt hivatalos úton sorozták be, ezekről a korabeli esperesi jelentések számolnak be. 1915 októberére ötvenhét magyarországi református lelkész végzett front- és kórházzolgálatot, emellett, ahol hadikórházak vagy katonai gyűjtőpontok voltak, minden lelkész, utasítás nélkül is, bekapcsolódott ebbe a munkába. Egészen egyedi kezdeményezéseket is láthatunk, Brassóban például a református egyház későbbi fekete báránya, Tőkés Ernő lelkész szabadidőklubot nyitott a gyógyuló, pihenő katonáknak.

A fronton és a kórházakban tevékenykedő lelkészek munkájáról az igazgatótanácsi anyagban kevés, de igen értékes beszámolókat olvashatunk, melyek betekintést nyújtanak egy-egy táborig lelkész gyötrelmekkel teli mindennapjaiba. Tevékenységüket itthonról nagyarányú gyülekezeti mozgalom segítette. Általában a katonák igényeinek megfelelő vallásos irodalom nyomtatására és ennek a frontokra való kiküldésére gyűjtöttek.²⁹

27 Szász Ferenc: *A papok hadmentessége*. RSz VII(1914). 44. sz. (okt. 30.) 706–708.

28 NAGY Károly: *Lelkészek hadi fegyveres szolgálata*. RSz VII(1914). 43. sz. (okt. 23.) 692–694.

29 EREL, Ig. Tan., *Katonák lelkiigondozása*, I.7/1915, I.61/1915.

OKTATÁSÜGY ÉS TEOLÓGIA

1914-ben az Erdélyi Református Egyházkerület egy több évszázados hagyományokkal rendelkező iskolahálózat tulajdonosa és működtetője volt, melynek pedagógiai tevékenysége az elemi iskolai oktatástól az egyetemi rangú teológiai oktatásig terjedt. Gyakorlatilag minden egyházközségnek volt elemi iskolája, illetve több városban – Kolozsvár, Nagyenyed, Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy, Zilah, Szászváros – kollégiumi oktatás is folyt. Emellett gimnáziumi képzésben szakiskolák is működtek. Az elemi iskolahálózat fenntartása hatalmas terheket rótt a közösségekre, ezért számos esetben az állam bérlőként átvette az egyházi iskolák működtetését, ez pedig gyakorlatilag a református egyházi oktatás feladásával járt.

Szász Domokos püspök egy hosszabb konfliktus végére tett pontot azzal, hogy 1895-től a teológiai oktatás központját, az egyre gyengébb eredményeket felmutató Nagyenyedről, Kolozsvárra helyezte át.³⁰ Az új intézet önálló volt, de a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemmel partnerségben működött. Kezdetektől súlyos anyagi gondokkal küzdött, és a világháború idején is hasonló volt a helyzet. Ráadásul elégtelen volt a jelentkezők száma is, 1914-ben például csak három diák iratkozott be.

A világháború kezdeti időszakában a legnagyobb gondot az iskolaépületek katonai célokra való felhasználása jelentette. Több-kevesebb ideig az összes kollégiumi épület érintve volt, egyesek kaszárnyaként, mások kórházként üzemeltek. A másik jelentős problémát a tanügyi alkalmazottak besorozása jelentette.³¹ Az elemi iskolák esetében a helyettesítést a lelkészekkel igyekeztek megoldani, a kollégiumokban pedig ideiglenes tanári helyeket hoztak létre. 1914 és 1915-ben az iskolai évet minden nehézség ellenére sikerült végigvinni, a diákok vizsgáztatását pedig befejezni. 1916-ban azonban, az említett román támadás miatt, az oktatás vagy el sem kezdődhetett, vagy rövidebb ideig tartott, a rövidített tanügyi év pedig 1917-re és 1918-ra is érvényben maradt. Ennek ellenére az érettségi vizsgákat sikerült megszervezni.

A háború ideje alatt gondot jelentett a helyhiány miatt kialakult helyzet is, ugyanis a lánynevelő kollégiumok diáksága esetenként koedukált képzésbe kényszerült.³² Továbbá, részben Zita királyné támogatásával, erőteljes mozgalom indult meg az óvodai képzés megszervezése érdekében is, melyet elsősorban a lelkészek feleségeinek bevonásával szerettek volna megoldani. Az ügy háttérében az állt, hogy az egyedül maradt nők zavartalanul tudjanak részt venni a mezőgazdasági termelésben. A kezdeményezés azonban, főként a lelkészfeleségek képzetlensége miatt, csak részeredményeket érhetett el.

30 LUKÁCS Olga: *Az Erdélyi Református Egyház és a teológiai oktatás története a 19. század második felében*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007. 177–193.

31 Lásd *Az Erdélyi Református Egyházkerület közgyűléseinek 1915, 1916, 1917, 1918. évi nyomtatott jegyzőkönyvei (Tanintézetek, tanárok)*; EREL, Ig.Tan., *Világháborúval kapcsolatos intézkedésekről*, I.6/1915.

32 Ezt egyesek elfogadhatatlannak tartották, sőt, később az 1918 utáni román hatalom sem tolerálta, pedig ekkorra ez a rendszer a református oktatásban már intézményesült.

HARANGÜGYEK

Az igazgatótanácsi irattár jelentős mennyiségű iratot őriz a háborús célokra elrekvirált színesfémek, elsősorban harangok és orgonasípok ügyében.³³ A hivatalos rendeletek továbbítása mellett az egyház számtalan harangrekvirálási ügyet igyekezett megakadályozni, a már elvitt harangokat pedig, történeti értékükre hivatkozva, próbált visszaszerezni, gyakran sikeresen.

Források hiányában pontosan nem tudjuk, hogy az Erdélyi Református Egyházkerületben mikor kezdődött a harangok begyűjtése. 1915 májusa előtt csak hulladékszínesfém-begyűjtési rendeleteket ismerünk. Elsősorban a sárga- és vörösréz, valamint az ón és az ólom, illetve ezek ötvözeit keresték. Az első levéltári adat 1915. május 19-ről származik, amikor a Sepsi Egyházmegye esperese tájékoztatást kért arra nézve, hogy néhány egyházközség felajánlotta egy-egy harangját háborús célokra. Tehát ekkor még csak önkéntes felajánlásokról beszélünk, és egyházmegyei jóváhagyás alapján lehetett beadni a használaton kívüli harangokat. Más esetekben az igazgatótanács döntött.

Nemsokára azonban már rendeletileg gyűjtötték minden felekezet harangjait, elsősorban a nagyobb méretűeket. A háború végéig újabb és újabb rendeletekkel követelték a „nyersanyagot”, felmérhetetlen károkat okozva az erdélyi ipartörténeti emlékanyagban. 1917 májusától csak az 1700 előtti vagy a kultúrtörténeti szempontból kiemelkedő értéket képviselő harangok számíthattak felmentésre,³⁴ azonban begyűjtéskor a katonaság számos alkalommal visszaélt hatalmával. Sokszor csak államtitkári és miniszteri beavatkozással sikerült egy-egy harangot visszahozatni Budapestről. Az ilyen helyzeteket megelőzendő, minden lelkésztől bekérték a harangok feliratát, hogy védelmüket megszervezzék. Az adatokat esperességenként központosították, és felterjesztették az igazgatótanácshoz. A helyzetet az acélipari cégek igyekeztek kihasználni, a kor sajtója nemegyszer közölt reklámokat acélharangokkal. Azonban a régi harangok acélharangokkal való pótlását igyekeztek meggátolni, mivel sem az állam nem támogatta az acélkészletek ilyen irányú felhasználását, sem a püspökség, arra hivatkozva, hogy az acélharangok hangja idővel torzul. A rendelet ismételt kiadása azonban azt sejteti, hogy egyesek így is vásároltak acélból készült harangot.

A színesfém templomkupolák³⁵ és az orgonasípok begyűjtéséről lényegesen kevesebb adatunk van. Itt az 1850 előtti orgonák élveztek némi védelmet, de a rendeletek nem jelentettek minden esetben biztos garanciát.

AZ 1916-OS ROMÁN TÁMADÁS

Az 1916. augusztus 27-i román támadás teljes meglepetésként érte az országot, annak ellenére, hogy számos figyelmeztető jel utalt rá. A román politikai elit java, a királyi házzal ellentét-

33 EREL, Ig.Tan., *Világháborúval kapcsolatos intézkedésekről*, I.6/1915. 19-es irattól.

34 NAGY Károly–PÜNKÖSTI Pál: *Körlevél*. RSz X(1917). 18. sz. (máj. 4.) 163–164. A Magyar Királyi Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium rendelete alapján az igazgatótanács az egyházközségektől két kimutatást, az esperességektől pedig összesítőt kért, melyben jelezniük kellett, ha harangjuk 1700 előtt készült, vagy történeti és művészettörténeti értékkel bírt.

35 Ez elsősorban a román ortodox egyházat érintette.

ben, a háború kezdetétől az antant oldalán kívánt hadba lépni, nyíltan hangoztatta véleményét és Erdély megszerzésének igényét. A Kárpátok hágóinál történő csapatösszevonásokról az osztrák–magyar hadvezetésnek tudomása volt, mégis a betörő csapatok az első napokban semmi komolyabb ellenállásba nem ütköztek.³⁶

Itt jegyezném meg, hogy a román betörésről, a menekülésről, a mai kelet-magyarországi vármegyékben hónapokig sínylődő menekültek sorsáról és a visszatérés történetéről hatalmas forrásanyag maradt fenn.³⁷ Ez annak köszönhető, hogy a református egyház – a sajtó és a többi református egyházkerület közreműködésével – körlevélben kérte lelkészeit, hogy tapasztalataikról készítsenek írásos beszámolót. Általában két beszámolórol volt szó: egyik a menekülés és az ideiglenes szálláshelyen kifejtett tevékenységüket kérte számon, a másik a visszatérés körülményeit és a károk felmérését kellett bemutatnia. A beszámoló mindenre nézve kötelező érvényű volt, és esperesenként összefoglalót is kértek róluk.³⁸ A beszámoló a következő érvényűre tértek ki: a kiürítési parancs pillanatai, a lelkész elindul-e vagy nem a gyülekezetével, a lelkész családjára vonatkozó menekülési információk, a klenódiumok menekítése, a menekülés útvonala, milyen településekre szóródtak szét a gyülekezet tagjai, a lelkész látogatja-e ideiglenes szálláshelyeiken a gyülekezet tagjait, a gyermekek beírása iskolába ideiglenes szállásukon. A visszatérés után: mit talált a faluban, milyen anyagi károk érték a lelkészt és a parókiát, illetve mi történt a faluban a menekülés hónapja alatt.

Magyar és református szempontból elsősorban az Erdély keleti peremén élő katolikus és református tömbmagyarságot (székelységet) érintették az események. Központi döntés írta elő a civil lakosság kitelepítését, ám a határozat végrehajtása esetenként hatalmas nehézségekbe ütközött. Kézdivásárhely mellett például a nagy sietségben a katonaság még a lakosság kitelepítése előtt felrobbantott egy vasúti hidat, mellyel egy egész régió menekülését tette kálváriává. A forgatókönyv alapján a falvak lakosságának jószágotul, a lelkészek és más hivatalnokok vezetésével kellett útnak indulnia. A néhány nap alatt kidolgozott menekülési stratégia a lehetőségekhez képest jól működött, azonban jóval nagyobb területet ürítettek ki, mint amennyit a román hadsereg ténylegesen veszélyeztetett. A több százezer ember szállításába a vasút is bekapcsolódott, de legtöbbször véget nem érő karavánokba verődve jutottak el az ideiglenes településüknek kijelölt kelet-alföldi szálláshelyekre. A református egyházkerület ezekben a hetekben teljes mértékben a menekülő lelkészek és a lakosság szolgálatával volt lekötve. Az állami adminisztrációval együttműködve, gyorssegélyeket utaltak ki az arra szoruló lelkészeknek, ideiglenes menhelyeket nyitottak, ételmezték és segítettek a menekülő lakosságot. A menekülés során a lelkészeknek kötelező lett volna a hívek mellett maradni és ott szolgálatot teljesíteni, szükség esetén közös ügyeiket képviselni. Ennek természetesen számtalan akadálya volt, ugyanis a lelképásztorok egy része idős és beteg ember volt, másoknak elsősorban saját családjaikról kellett gondoskodniuk. Emellett az egyház klenódiumainak és értékpapírjainak a biztonságba helyezése is figyelmet igényelt. Ezzel kapcsolatban az eddigi adatokból úgy tűnik, hogy a Kolozsvárra, Budapestre vagy akár a kertek végébe elásott, sokszor nem is a

36 A témának általánosságban könyvtárnyi irodalma van, mi csak a református egyházat érintő kérdéseket tárgyaljuk, erről viszont komolyabb szakmunka még nem született.

37 EREL, Ig. Tan., *Oláh-ország rablótámadása folytán menekülni kényszerültek jelentéseiről és kapcsolatos intézkedésekről*, I.63/1916.

38 BOÉR Elek–PÉTER Károly: *Körlevél*. RSz X(1917). 18. sz. (máj. 4.) 167.

lelkész, hanem valamelyik kurátor, esetleg presbiter által hónapokig hordott klenódiumokban minimális kár keletkezett. A lelkészeknek csak ritkán sikerült a gyülekezeteik mellett maradniuk, a menekülés kavalkádjában ugyanis a falvak népe is szétszóródott. Az említett több mint száz beszámoló meghatározott séma alapján készült, belőlük, a lelkészek személyes történetei mellett, választ kapunk a későbbi eseményekre is. Az elmenekült lelkészi kar java jó esetben valamely parókián vagy egyházi intézményben kapott szállást, esetenként állást is, mások bérben vagy kegyelemkenyéren éltek. Ha teheték, látogatták híveiket, és ellátták szolgálatukat is. Ezekről esetenként részletes statisztikák születtek.

Az 1916. október vége és 1917 tavasza között visszatérő lelkészek beszámolóiból két dolgot emelek ki. Jellemző, hogy a teljesen üresen hagyott, esetenként jobb módú parókiákat a megszálló katonaság használta és kifosztotta. Közös jellemző, hogy az iratanyagokat szétszórták és károsították. Megalapozott lehet tehát az a korabeli feltevés, hogy erre a román hadseregnek utasítása volt.³⁹ Mivel azonban az egyházi épületekben esett komolyabb anyagi károkról csak néhány esetben olvashatunk, a betörés elsődleges célja vélhetően a hódítás és nem a rombolás lehetett. Annál több kár érte az egyház, a lelkészek és a lakosság ingóságait, nem beszélve a több ezer elhurcolt és moldvai lágerekben elhunyt civilről.

400 ÉVES A REFORMÁCIÓ

A reformáció 400. évfordulójának közeledte és ennek megünneplése már az 1917-et megelőző években több írás és javaslat témája volt, annak kapcsán is, hogy a lutheránus és a református egyház is elviekben hajlott az unióra, pontosabban fogalmazva, egyes hangadó személyek mindkét részről szorgalmazták ezt. De bármennyire kívánatosnak tűnhetett, akkor is utópisztikus gondolat volt ez, ha csupán a két erdélyi egyház viszonyait tekintjük, hiszen éppen csak a nagy reformokat bevezető zsinatok után vagyunk, melyeknek gyümölcsei ekkor kezdtek beérni, illetve a 20. század eleji széthúzó nacionalizmusok Erdélyében a nemzetiségi identitás körülbástyázásában az egyház is fontos szerepet játszott.

Kenessey Béla püspök 1917-es újévi pásztorlevelében⁴⁰ arra szólította fel a lelkészséget és a tanárokat, hogy október 31-ig az év minden vasárnapján a témához illő prédikációkat válasszanak, ugyanakkor messzemenően óvakodjanak más felekezetek elleni támadásoktól. A kollégiumok VII. és VIII. osztályaiban az egyháztörténeti oktatás teljes évben a reformáció témaköréhez kellett, hogy kapcsolódjon. Nagyobb ünnepekre azonban a háborús viszonyok között nem kerülhetett sor.

39 NAGY Károly: *Menekült papságunk anyagi helyzete*. RSz X(1917). 10. sz. (márc. 9.) 82–84.

40 KENESSEY Béla: *Körlevél a reformáció négy százados évfordulójának megünneplése tárgyában*. RSz X(1917). 1. sz. (jan. 5.) 1–4.

AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET ÉS AZ URALKODÓ CSALÁD

A háború teljes idején, sőt, IV. Károly lemondása után is, a teljes lojalitás jellemezte az egyház és az uralkodócsalád viszonyát. Amint már jeleztem, a Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége meggyilkolása utáni gyászból a teljes tisztelet megadása mellett vette ki a részét a református egyház.

A Habsburg-házhoz való hűség számos lelkesítő írásban kifejeződésre jutott, igaz, a Habsburg szót kerülték, hisz a magyar történelmi köztudatban vegyes volt a megítélése. Az 1848–49-es magyar szabadságharcot leverő és megtorló I. Ferenc József alakja ekkorra mint-ha teljesen levált volna az ezeréves államiságot ünneplő és a háború első három évét még megélő „őreg király” alakjáról. Kiáltványait hűségesen leközölték. Az 1916. november 21-én örök életre szenderülő utolsó előtti Habsburg emlékét minden szinten – a presbitériumoktól az igazgatótanácsig – jegyzőkönyvileg is megörökítették, és kötelező volt a gyásztisztiszelet tartása, melyre a helyi hatóságokat is meg kellett hívni. A temetésen az egyházkerület főjegyzői és főgondnoki szinten képviseltette magát. Kenessey Béla püspök gyászbeszéde nyomtatásban is megjelent.

A magyarok szempontjából Ferenc Ferdinándnál sokkal több szimpátiát élvező IV. Károly soron következő koronázása alkalmából is őszinte hangú üzeneteket fogalmaztak meg, december 30-án a koronázás órájában pedig Erdély-szerte ugyancsak istentiszteletekkel emlékeztek. A koronázáson az egyházkerületet dr. Boér Elek főgondnok képviselte, aki a Zita királyné kezdeményezésére létrejövő *Pro Transilvania Alapítvány* alakuló munkálataiban is részt vett. Április 14-én a magyar reformátusság egyházi és világi képviselői tisztelgő látogatást tettek a királynál.⁴¹ Ekkor az erdélyieket ugyancsak Boér Elek főgondnok képviselte, akinek alkalmá is adódott beszélni a királlyal. Természetesen a látogatás célja kimerült az egymást kölcsönös támogatásról biztosító formalitásokban és tiszteletadásban.

1918-ban a köztársaság megalakulását ugyan nyilatkozataiban óvatos pozitívizmussal fogadta a klérus, de nem sietett eltávolítani a királyi szimbólumokat. Ezt csak külön felszólításra tették meg.

A FELEKEZETKÖZI TANÁCS

A háború vége, a felbomló politikai rend és az előrelátható román térfoglalás az egyházaktól új működési stratégiák kialakítást igényelte.⁴² Így, az erdélyi helyzetnek megfelelő, de korábban teljesen elképzelhetetlen, felekezetközi együttműködés jött létre, ami a mai napig teljesen egyedülálló esetnek számít Európában. Gr. Majláth Gusztáv gyulafehérvári római katolikus püspök kezdeményezésére 1918. november 15-én a katolikusok, reformátusok, unitáriusok és evangélikusok képviselői legfelsőbb szintű találkozót tartottak Kolozsváron. A találkozón elfogadott nyilatkozat és az Erdély minden magyar templomában felolvasott szöveg elsősorban

41 *Egyetemes egyházunk küldöttsége Ófelségénél.* RSz X(1917). 16. sz. (ápr. 20.) 137–139.

42 LÁSZLÓ LÓRÁNT: *A Felekezetközi Tanács megalapítása és szereköréi a két világháború között.* RSz CIV(2011). 6. sz. (nov.–dec.) 742–749.

a pillanatnyi helyzetre utalt: elismerték az új magyar kormányzatot, számára kérték a lakosság támogatását, továbbá szorgalmazták a nemzetiségek és felekezetek közti békét és együttműködést. Az ülés jegyzőkönyve viszont ennél messzebbre mutatott. Többek között már ekkor megfogalmazódott az 1920 júniusában hivatalosan is elfogadott együttműködési nyilatkozat célja.⁴³ A Felekezetközi Tanács 1918 őszétől, kezdetben a magyar, hamarosan pedig a román állam felé, vagy inkább ellenében, közös érdekképviseleti szerv lett. Az említett felekezetek, és alkalomadtán az izraeliták, az őket érintő minden fontos kérdésben egyeztettek, és közösen léptek fel a román állammal szemben. Itt elsősorban a felekezeti és anyanyelvi oktatásra, valamint a magyar egyházi és földbirtokosi rendszert szétzúzó agrártörvényre kell gondolnunk. De ez a konzultatív szerv döntött a mindenkit érintő oktatási, kulturális, gazdasági és szociális ügyekben is. És ami szintén ilyen fontos volt, ez a szerv foglalkozott a külföldről, elsősorban Magyarországról érkező titkos anyagi támogatások százalékarányos szétosztásával.

DATA ON THE HISTORY OF THE REFORMED DIOCESE OF TRANSYLVANIA FROM THE WORLD WAR I

Keywords: *sermon literature, nationalism, frontline service, education, bells, refugee taking and return, Reformation, Reformed churches of Europe*

The outbreak of the First World War placed the Christian Churches of Europe into a delicate situation. They were forced to serve an ideology which was radically opposed to the doctrines of the New Testament. A new sermon literature emerged, which acknowledged and justified the War, and the Churches had to identify entirely with the objectives of the state, often becoming mere means of its propaganda. The Reformed Diocese of Transylvania represented no exception, its pastors were present on the battlefields and its theologians presented the war in their writings and sermons as a nation and soul renewing event. This changed radically as years passed. The Romanian invasion of 1916 and the evacuation of the South-East regions of Transylvania affected primarily the Hungarians. The majority of pastors, even while fleeing and being in their temporary accommodation area, strove to stay near their congregations. Disappointment, false enthusiasm, xenophobic discourse was equally present in the sermon literature of the last two years of the war. Stimulated by the situation created by the end of the war, the Hungarian churches of Transylvania made a tight confessional collaboration.

43 EREL, Ig.Tan., *A Felekezetközi Tanács iratai*, I.9/1918.2., 2439-1920.: „...a ránk szakadt nehéz és válságos idők közepette... vigasztalást nyújtva és irányt mutatva már 1918 november elején, együttesen és közösen jártunk el, felretéve régi félreértéseket, megtalálva az egymás közt annyira szükséges megértést és a kifele annyira nélkülözhetetlen együttes és egyetértő fellépést. Világosan és tisztán áll előttünk, hogy ez az út az, amelyen jövőre is megmaradnunk és járnunk kell. Éppen azért szükségesnek látjuk, az együttesen folytatandó munka közös szervét intézményileg is megállapítani, felállítván a magyar egyházak felekezetközi központi tanácsát”, azaz a Felekezetközi Tanácsot.

DATE PRIVIND ISTORIA EPARHIEI REFORMATE DIN TRANSILVANIA
DIN TIMPUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

Cuvinte-cheie: *literatura de predici, naționalism, serviciu de front, educație, clopote, refugiere și reîntoarcere, reformă, biserici reformate europene*

După începerea Primului Război Mondial bisericile creștine din lume au ajuns într-o situație delicată, trebuind să servească o ideologie care era radical opusă învățăturilor Noului Testament. A apărut o nouă literatură de predici, laudativă și menită să explice războiul. Bisericile trebuiau să se identifice în totalitate cu obiectivele statului, adeseori devenind uneltele propagandei. Eparhia Reformată din Transilvania nu a făcut nici ea excepție, preoții ei fiind prezenți la rândul pe front, iar scrierile și predicile teologilor au prezentat războiul ca pe un eveniment de reînnoire a națiunii și a spiritului. Cu trecerea anilor însă situația s-a schimbat. Intrarea României în război în anul 1916 și evacuarea teritoriilor sud-estice ale Transilvaniei i-au afectat mai ales pe maghiari. În timpul refugierii și în locurile de staționare temporară majoritatea preoților au încercat să rămână printre enoriași. Deziluzia, falsa înflăcărare și discursul xenofob au fost deopotrivă prezente în literatura religioasă a ultimilor doi ani de război. Situația de după sfârșitul războiului a determinat o cooperare interconfesională strânsă între bisericile maghiare din Transilvania.